

Koodinvaihto Mikael Agricolan *Messu*-teoksessa

Vanhin suomeksi painettu messukirja on Mikael Agricolan vuonna 1549 julkaistu *Messu eli Herran Echtolinen* (AIII 1549; AM 1549). *Messu* muodostaa yhdessä samana vuonna ilmestyneiden *Käsikirjan* ja *Piinan* kanssa liturgisten teosten kokonaisuuden. 1500-luku oli katolisen kirkon ja reformaatiota ajaneiden tahojen kohtaamisaikaa. Vaikka luterilaisen reformaation kantavia ajatuksia oli kansankielen käyttäminen jumalanpalveluksissa ja kirkollisissa toimituksissa, esiintyy *Messu*-teoksessa suomen kielen lisäksi latinaa ja myös hieman ruotsia. Keskiajan lopun ja uuden ajan alun Suomessa latina oli kirkon ja koulun kieli, ruotsi hallinnon kieli ja keskialasaksa kaupankäynnin yleiskieli. Paikallinen kansankieli suomi oli ainoastaan puhuttu kieli, vaikka joitakin keskeisiä kristillisiä tekstejä olikin varmasti olemassa suomeksi kirjoitettuna (SKH I s. 227–228). Monikielisyys onkin myöhäis-keskiajan ja uuden ajan taitteen Suomessa tyypillinen ilmiö, joka on jättänyt jälkensä ajan teksteihin. Yksi näkökulma lähestyä sitä on tutkia koodinvaihtoa.

Kirjoitus pohjautuu pro gradu -tutkielmaani (Peterson 2017), joka käsittelee koodinvaihdon funktioita ja merkityksiä Mikael Agricolan *Messu*-teoksessa. Tutkimuksessani selvitan, miksi kieltä vaihdetaan tekstin osien välillä ja minkälaisissa konteksteissa ja tekstinkohdissa koodinvaihto tapahtuu. Olen tarkastellut näitä tutkimuskysymyksiä analysoimalla vaihtelujakson rakennetta, tekstin sisältöä, teksti- ja kirjoituskontekstia sekä kirjallisia konventioita historiallisen koodinvaihdon tutkimuksen teoreettisessa viitekehyksessä.

Esittelen seuraavaksi ensin lyhyesti historiallisen koodinvaihdon teoriataustaa ja sitten tarkastelemani *Messu*-teosta. Tämän jälkeen analysoin tekstissä esiintyviä

kielen vaihtelun keinoja ja funktioita ja lopuksi kokoan tutkimustulokseni.

Historiallinen koodinvaihto

Termi *koodinvaihto* tarkoittaa yleisesti kahden tai useamman kielen käyttöä samassa keskustelussa (Gumperz 1982: 59). Keskiajan ja uuden ajan alun eurooppalaisissa teksteissä useamman kuin yhden kielen käyttö on tyypillinen ilmiö (esim. Schendl 2002: 51–52), ja tällainen vanhoissa kirjallisissa teksteissä ilmenevä kielten vaihtelu eli historiallinen koodinvaihto onkin viime vuosina herättänyt kielitieteilijöiden keskuudessa runsaasti kiinnostusta (Sebba 2012: 3–5). Erityisesti tarkastelun kohteena ovat olleet keskiajan ja uuden ajan taitteen vilkkaiden kielikontaktien aikaiset eurooppalaiset tekstit.

Vanhoja monikielisiä tekstejä ja niissä käytettyjen kielten välistä vaihtelua on tutkittu ennen kaikkea pääkieleltään englantinkielisissä teksteissä (esim. Wenzel 1994; Wright 2000, 2011; Schendl 2002; Schendl & Wright 2011); tällaista tutkimusta on tehty myös Suomessa (esim. Pahta & Nurmi 2006; Pahta 2009). Lisäksi on tarkasteltu useiden muiden kielten välisiä suhteita, kuten kreikan ja latinan vaihtelua antiikin teksteissä (esim. Adams 2003; Leiwo 2009). Suomen kielen osalta vanhoja tekstejä on koodinvaihdon näkökulmasta tutkittu vain vähän (ks. tark. Nummila 2014: 51). Ensimmäinen varsinaisesti vanhan kirjasuomen koodinvaihtoa käsittelevä tutkimus on Kirsi-Maria Nummilan (2014) artikkeli, jossa hän tarkastelee suomen ja latinan vaihtelua Mikael Agricolan *Rucouskirian* kalenteriosassa.

Koodinvaihtoa on kuvattu lingvisti-
sissä tutkimuksissa tutkijasta riippuen
muun muassa käsitteillä *monikielisyys*,

kaksikielisyys, kolmikielisyys, koodinmuutos (engl. *code-change*) ja *koodinsekoitus* (engl. *code-mixing, code-blending*) (Kovács 2009: 24). Historiallisen koodinvaihdon tutkimuksessa yläkäsitteinä on suosittu ennen kaikkea nimityksiä *monikielisyys* ja *koodinvaihto*. Virketasolla koodinvaihto voidaan luokitella *intersententiaaliseksi* eli virkkeiden välillä tapahtuvaksi ja *intrasententiaaliseksi* eli virkkeen sisäiseksi (Myers-Scotton 1993: 3–5).

Historiallisen koodinvaihdon tutkimuksessa lähdetään usein siitä, että vaihtelu ei ole sattumanvaraista vaan sille on löydettävissä kontekstin perusteella jokin peruste ja funktio (vrt. puhutun kielen osalta esim. Gumperz 1982: 61). Esimerkiksi Nummilan (2014: 63) mukaan kirjoittaja vaikuttaa vanhan kirjasuomen aikaisissa teksteissä tekevän aina tietoisesti valinnan vaihtaessaan kieltä virkkeiden tai kappaleiden rajalla. Keskiajan ja uuden ajan alun aikaisissa eurooppalaisissa teksteissä koodinvaihto perustuu traditioon ja vakiintuneisiin kirjoituskäytänteisiin (esim. Wenzel 1994: 105–129; Schendl 2000; Wright 2000; Pahta 2009; Nummila 2014). Aiemmassa tutkimuksessa on havaittu erilaisia vaihtelun funktioita tekstilajista ja aikakaudesta riippuen. Koodinvaihdon tehtäviä ovat esimerkiksi autoritaariseen tekstiin viittaaminen, tekstinsisäiset semanttiset syyt, pragmaattisena merkinä toimiminen, moniäänisyyden lisääminen ja salakielenä toimiminen. (Esim. Pahta 2009; Mäkilähde 2012; Nummila 2014.)

John Gumperz (1982: 60–61) on jakanut koodinvaihdon tilanteiseen ja metaforiseen tyyppiin. Tilanteisessa koodinvaihdossa kielen tai varieteetin valinta on sidoksissa tiettyyn sosiaaliseen tilanteeseen tai käyttöympäristöön. Tällöin tiettyä lingvististä koodia eli esimerkiksi tiettyä kieltä käytetään tietyissä tilanteissa ja jotakin toista koodia toisissa tilanteissa. Metaforisella koodinvaihdolla on puolestaan kielenkäytössä pragmaattinen merkitys. Sen

avulla välitetään tietoa siitä, kuinka esitetävään asiaan tulee suhtautua, eli millä tavalla se on tarkoitettu tulkittavaksi.

Kun tarkastellaan koodinvaihdon merkitystä ja yleisyyttä vanhoissa teksteissä, on olennaista ottaa huomioon aikakausi ja tekstilaji. Eri lajeja ja aikakausia edustavissa teksteissä myös kielen vaihtumisen taustalla oleva motivaatio vaihtelee (esim. Wright 1992: 762; Schendl 2000: 92; Nummila 2014: 62). Taustatieto tekstin sosiohistoriallisesta kontekstista ja erilaisista tekstin kommunikaatiotilannetta määrittävistä tekijöistä, kuten kirjoittajan sosiaalisesta asemasta ja kohdeyleisöstä, ovatkin historiallisessa koodinvaihtotutkimuksessa tärkeitä (Pahta 2009: 291). Omassa tutkimuksessani pyrin selittämään vaihtelun funktioita ja merkityksiä aineisto- ja teorialähtöisesti tulkitsemalla *Messu*-teoksen koodinvaihdon ilmiöitä tekstiyhteydessään kielenulkoista maailmaa vasten – ottaen huomioon keskiajan ja uuden ajan taitteen kulttuurikonkstin.

Messu käännöstekstinä

Agricolan liturgiset teokset *Käsikirja*, *Messu* ja *Piina* painettiin yhdessä Tukholmassa vuonna 1549. *Messu* seuraa katolisen messun kaavaa, mutta sen uutuuksena oli suomenkielisyys. Reformaatio aiheutti myös joitakin konkreettisia messun kulkuun liittyviä muutoksia.

Messu on ensimmäinen suomeksi painettu messukirja. Sen lähtöteksteinä Agricolan tiedetään käyttäneen Suomea varten painettua latinankielistä *Missale Aboensea* (1488), saksankielistä Martin Lutherin *Deutche Messe* -teosta (1526) ja Olaus Petrin ruotsinkielisiä *Messan på Swensko* (1541) ja *Messan på Swensko, förbättrat* (1548) -teoksia. Vaikka *Messu* on muiden messukirjojen käänös, Agricola on seurannut oman hiippakuntansa perinnettä ja tehnyt sen vaatimat pienet muutokset (Knuutila 1997: 111–112; Heininen 2007: 276, 288–293).

Messu sisältää papeille tarkoitetut ohjeet ja tekstit kaikkien kirkkovuoteen kuuluvien messujen eli jumalanpalvelusten pitämiseksi. Se on kokoelma, joka koostuu eritasoisista tekstikokonaisuuksista ja eri lähteistä peräisin olevista itsenäisistä teksteistä. Kysymys on niin sanotusta hybridi-tekstistä. Agricolan *Messusta* löytyy niin liturgisia lauluja, rukouksia, evankeliumi, kirjeitä kuin psalmeja (ks. teoksen rakenteesta esim. Knuutila 1997: 111–112; Heininen 2007: 288–293; Häkkinen 2013: 16–17). Mikäli käännös noudattaa hybridiä lähtötekstiä, on sen hybridiys luonteeltaan erityyppistä kuin mahdollisen alkutekstin hybridiys; voidaankin puhua niin sanotusta alkuperäisestä ja käännöstekstejä koskevasta välillisestä hybridiydestä. (Nummila 2011: 21.) Agricolan *Messun* hybridiys on siis olettavasti osin itsenäistä eli alkupe- räistä ja osin lähtöteksteistä periytyvää.

Vaihtelevat kielet ja koodinvaihtojaksojen rakenne

Agricolan *Messussa* vaihtelevina kielinä ovat suomi ja latina sekä vähäiseltä osin ruotsi (ks. AM 1549: 48). Suomi on selvästi tekstin hallitseva kieli; latinankielinen osuus on suhteellisen pieni (2,9 %).¹ Reformaatioajan kirjallisille teksteille onkin ominaista, että vaihtelevina kielinä esiintyvät juuri latina ja jokin muu kieli (esim. Nummila 2014). Tämä muu kieli on yleensä kansankieli. On tärkeää panna merkille, että *Messussa* toisenkielinen teksti ei ole toisen selitys- tai käännösteksti, vaan teksti etenee saumattomasti kahden erikielisen tekstin vuorotteluna.

Tarkasteltavan tekstin koodinvaihtotapauksissa esiintyy merkkejä (symboleja), yksittäisiä sanoja², sanaa pidem-

piä ilmauksia, lauseita, kokonaisia virkkeitä ja kokonaisten kappaleiden laajuisia osia. Tapausten lähempi analyysi osoittaa, että tekstin lyhimmat koodinvaihtojaksot ovat intrasententiaalisia yhden merkin (symbolin) tai sanan vaihtoja; pisin jakso on puolestaan intersententiaalinen 99 sanan³ mittainen. Agricola merkitsee näitä koodinvaihtelujaksoja myös visuaalisesti käyttäen erilaisia tekstiä jäsentäviä rakenteita, symboleja ja erikokoisia kirjaimia. Näillä visuaalisilla keinoilla on omia tehtäviään: niiden avulla annetaan viitteitä siitä, miten tekstiä tulisi tulkita (ks. Laine 2017, 2018). Koko teos on jäsennelty niin, että osa kappaleista on kirjoitettu isolla kirjainlajilla ja osa pienellä. Seuraava tekstinäyte (kuva 1 s. 242) on hyvä esimerkki tekstin jäsentämisestä kirjasinkoon ja tekstin asettelun avulla. Pienellä kirjainlajilla kirjoitetut ja keskitetyt kappaleet on tarkoitettu papeille (rivi 1), kun taas suurimmilla kirjaimilla kirjoitettu kansalle ääneen luettavaksi (rivit 2–4). Rivien 5–7 ohjeet taas on tarkoitettu papeille itsenäisesti luettavaksi (ks. myös Perälä 2007: 110). Selvitän kirjasinkoon vaihtelua tarkemmin seuraavassa luvussa.

Agricolan *Messussa* on käytetty myös muita kuin varsinaisesti koodinvaihdoksi tulkittavissa olevia visuaalisia merkkejä ja keinoja. Lukujen ja selvästi erottuvien kappaleiden alkuun on yleensä la- dottedu initiaali tai ne on kirjoitettu osittain antiikvalla ja osittain fraktuuralla. Kahden kirjasinmuodon vaihtelun on aikanaan nähty antavan painoasulle eloisuutta. Kappaleiden välillä on marginaalimerkkejä ja Alduksen lehtiä. Muissa aikakauden teoksissa jaksotusta osoitettiin useimmiten punaisella värillä kirjoitetuun

---

ja lainaamisen erottaminen onkin historiallisessa koodinvaihtotutkimuksessa vaikeampaa kuin esimerkiksi puhutun nykykielen tutkimuksessa, jossa muun muassa ilmauksen äänneasua voidaan käyttää rajanvedon kriteerinä (Pahta 2009: 292).

3. Olen laskenut mukaan myös latinan prepositiot, kuten *ad* jne.

1. Ruotsinkielisiä koodinvaihtotapauksia esiintyy teoksessa vain kaksi.

2. Yksittäisten sanojen osalta kielihistorian tutkijan on usein hankala päätellä, milloin on kysymys koodinvaihdosta ja milloin lainaamisesta (ks. esim. Schendl & Wright 2011: 24). Koodinvaihdon

Kuva 1.
(AIII 1549; AM 1549: 48)⁴

sanoin (ks. esim. Agricolan *Rucouskiria*), piirtämällä lauseen aloittava versaali muusta tekstistä poikkeavalla värillä tai lisäämällä lauseiden väliin erottava alinea-merkki. Kaikkiaan Agricolan julkaisuille ominaiseksi piirteeksi on osoittautunut tekstiasun, uskonnollisen sanoman ja kuvan keskinäinen yhteys. (Perälä 2007: 19, 118–120.) *Messussa* on kuitenkin vain mustalla värillä painettua tekstiä, eikä siinä ole marginaalimerkintöjä (vrt. esim. Agricolan *Se Wsi testamentti*).

Koodinvaihdon funktioita

Olen erottanut Agricolan *Messu*-tekstistä seuraavia koodinvaihdon funktioita: 1) yleiset konventiot, 2) viittaus arvokkaaseen lähteeseen, 3) solidaarisuuden ilmaiseminen, 4) rakennetta jäsentävä tehtävä ja 5) erikoiskielen ilmaukset. Tarkastelen seuraavaksi näitä erilaisia tehtäviä esimerkkien avulla.

Tietyt kirjoituskonventiot ovat tietyille tekstilajille tyypillisiä. *Messu*-tekstin analyysi osoittaa, että kieli vaihtuu tyypillisesti tiettyihin vakiintuneisiin käytänteisiin liittyvissä kohdissa. Seuraavat esimerkit edustavat yleisiin konventioihin perustuvia tapauksia: vuosilukujen merkit-

4. *Senjälkiin antakoon kalkist veren ja sanokaan* (rivi 1). *Meidän Herran Jeesuksen Kristuksen veri kätkeköön sinun sielus ja ruumiis ijancaikkisehen elämähän. Amen.* (rivit 2–4). *Sakramenttii jagettaisa mahtaa veisata ruotsin eli latinan kielen Jesus Christus ar war helsa tai Gudh wari loffuat eli Discubuit Jesus eli Divinum mysterium etc.* (rivit 5–7)

semistä (esim. 1) ja synnintunnustukseen ja synninpäästöön kuuluvia traditioita (esim. 2–3).

- (1) Stocholmis. *MDXLIX*; Prenattatu Stocholmis *Anno Domini*⁵ 1549. (AM 1549: 35, 86)
- (2) – – meidän rukouksen pitää kuultaman hänen Isältäns hänen nimens tähden. *Sacerdos accedens ad altare dicat: Confiteor omnipotenti Deo et vobis fratres quod peccauerim nimis in vita mea cogitatione loquutione opere et omissione. Ides praecor vos orare pro me peccatore.* (AM 1549: 39)⁶
- (3) *Deinde dicant ministri absolutionem. Misereatur tui omnipotens Deus et remissis omnibus peccatis tuis, perducat te ad vitam eternam. Amen.* Nyt noutaa alku eli introitus Herran ehtoolises taikka messus.⁷ (AM 1549: 39)

5. 'Herran vuonna'

6. 'Pappi astuen alttarille sanokoon: Tunnustan kaikkivaltiaalle Jumalalle ja teille, veljet, että olen tehnyt elämässäni paljon syntiä ajatuksin, puhein, töin ja laiminlyönnein. Siksi pyydän teitä rukoilemaan minun syntisen puolesta.'

7. 'Sitten lausukoot papit synninpäästön. Armahtakoon sinua kaikkivaltias Jumala ja antaen sinulle kaikki syntisi anteeksi johdattakoon sinut ikuiseen elämään. Amen.'

Päivämäärien ja vuosilukujen merkitsemiseen liittyy tyypillisesti vakiintuneita tapoja. 1500-luvun puolivälissä arabialaiset numerot olivat jo yleisesti käytössä suurimmassa osassa Eurooppaa, mutta roomalaiset numerot säilyivät edelleen vuosilukujen merkinnässä (Hill 1915; ks. esim. 1). Vuosilukuja on ollut tapana merkitä jo antiikin käsikirjoitetuissa teksteissä sekä roomalaisilla että arabialaisilla numeroilla (ks. Adams 2003: 390–393). Tämä vaihtelu näkyy Agricolalla: *Messu*-teoksen etukannessa esiintyy roomalainen ja takakannessa arabialainen vuosiluku. Esimerkissä 1 esiintyvän latinankielisen ilmauksen *Anno Domini* suomenkielinen vastine on *JKr* eli Kristuksen syntymän jälkeen.

Toinen esimerkki yleisiin konventioihin perustuvasta koodinvaihtotapauksesta liittyy varsinaisen messutekstin sisältöön. Kristillisen maailman messukavaan ovat kuuluneet latinankieliset papin synnintunnustus eli *confiteor* (esim. 2) ja synninpäästö eli *absolutio* (esim. 3), joita on ajan kuluessa lyhennetty ja muokattu. Kyse on vakiintuneesta rituaalisesta traditiosta, jonka historia ulottuu pitkälle ja joka on nähtävissä vielä 1500-luvun Pohjois-Euroopan messukirjoissa (esim. *Messan på swensko, förbettrat*) latinaksi kirjoitettuna. 1500-luku oli katolisen kirkon ja reformaation oppien kohtaamisaikaa, jolloin Suomen katolinen kirkkotraditio oli vaihtumassa vielä vakiintumattomiin luterilaisen kirkon käytänteisiin. Tällaisille siirtymävaiheille on ominaista aiempien konventioiden osittainen käyttö, kun uusia tapoja ei ole vielä kokonaisvaltaisesti omaksuttu.

Toinen koodinvaihdon funktio on arvokkaaseen tekstiin ikään kuin auktoriteettina viittaaminen. *Messu* sisältää jumalanpalvelusten kulkua esittelevänä teoksena myös saarnan pitoon liittyviä ohjeita. Saarnateksteissä intertekstuaalinen viittaus Vanhaan tai Uuteen testamenttiin on tyypillinen ilmiö, koska ku-

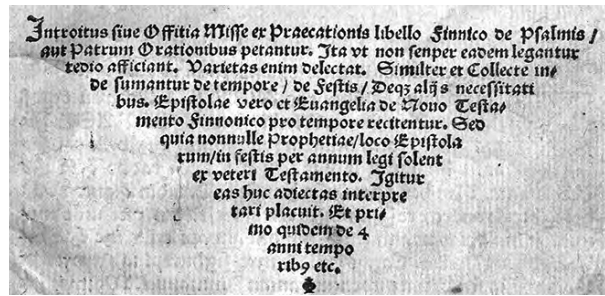
kin saarna perustuu jonkin raamatunkohdan tulkintaan (ks. esim. Wenzel 1994; ks. myös Nummila 2014: 56–58). Niinpä Agricolan *Messussakin* on viittauksia Raamattuun:

- (4) *Feria sexta et sabbato in quatuor temporibus. Esaie lviii cap.*⁸
Näitä sanopi Herra Jumala:
Huuða rohkiasti. Älä säästä.
Korgota sinun äänes niinkuin basuuna ja ilmoita minun kansalleni heidän syntiäns – –.
(AM 1549: 59)

Viittaus toiseen tekstiin tai sen osaan antaa lukijalle vihjeen kirjoittajan asiantuntemuksesta ja lukeneisuudesta. Esimerkissä 4 teksti on rakennettu niin, että saarnan otsikko on latinaksi ja seuraava lause alkaa suomeksi. Kielen vaihtuminen latinaksi antaa tässä lisää painoarvoa Vanhan testamentin Jesajan kirjalle ja luo vaikutelmaa, että tekstiin tulisi uskoa sen arvovaltaisuuden vuoksi. Esimerkki edustaakin hyvin konventionaalista tapaa viitata arvokkaaseen lähteeseen käyttäen latinaa. Tekstilaji vaikuttaa luonnollisesti siihen, millaisiin auktoriteetteihin viitataan. Koodinvaihto liittyy myös saarnan rakenteeseen, jota ohjaavat tietyt retoriset käytänteet. Käsittelemäni koodinvaihtotapaus onkin monifunktionen, ja sillä voi nähdä olevan jopa neljänlaisia tehtäviä: kysymys ei ole ainoastaan viittauksesta arvokkaaseen lähteeseen, vaan kyse on myös yleisiin konventioihin, tekstin rakenteeseen ja solidaarisuuteen liittyvästä ilmiöstä.

Kolmantena tarkastelen solidaarisuutta ilmaisevaa funktiota. Solidaarisuuden osoittaminen tarkoittaa yhteisvastuullisuutta, yhteenkuuluvuuden tunnetta ja myötämielisyyttä tietyn ihmisryhmän sisällä tai tiettyjen henkilöiden kesken.

8. 'Kvatemporpäivien perjantaina ja lauantaina Jesajan kirjan 58. luvusta.'

Kuva 2.
(Alli 1549; AM 1549: 51)⁹

Vielä 1500-luvulla latina oli kirkon ja pappien yhteinen kieli. Edellä esimerkissä 4 tekstin kirjoittaja on asettanut itsensä samalle tasolle lukijakuntaansa kuuluvien pappien kanssa, minkä seurauksena syntyy teologisen oppineisuuden yhdistämä sisäpiiri. Ulkopuolelle jäävät seurakuntalaiset, joiden kuultavaksi on tarkoitettu jälkimmäiset, suomeksi kirjoitetut, osat. Vastaavanlaisesta solidaarisuuden tai sisäpiiriin kuulumisen osoittamisesta löytyy *Messusta* muitakin esimerkkejä, joista esittelen seuraavaksi kaksi, toimintaohjeen (kuva 2) ja *etc.*-lyhenteen käytön (esim. 5). Kuvan 2 kolmion muotoon aseteltu virke on tulkinnan kannalta mielenkiintoinen, sillä kolmion muodon voidaan ajatella symboloivan pyhää kolminaisuutta. Mahdollisesti asettelussa voi olla kysymys myös käytännöllisistä syistä; tällä tavalla pitkä ohjeistus erottuu tekstistä papille paremmin (ks. Laine 2018: 51). Erilaisia tyylillisiä korostuksia onkin käytetty vanhassa kirjasuomessa auttamaan tekstin hahmottamista (mts. 54). Agricola on merkinnyt papeille tarkoitettuja ohjeita tekstin eri osioiden välille tietyllä tavalla kautta teoksen. Papin ohjeet on keskitetty sivulle ja painettu kauttaaltaan pienellä kirjasinkoolla; niitä ei ole tarkoitettu lukea ääneen. Käsitykseni mukaan kuvassa 2 koodinvaihdon funktioina ovat sekä yleinen konventio että solidaarisuuden ilmaiseminen sisäpiirille latinan kielellä.

Myös *etc.*-lyhenne on kiinnostava, funktioiltaan monikerroksinen tapausesimerkki (esim. 5). Lyhenne esiintyy sekä latinan- että suomenkielisten virkkeiden loppusanana merkityksessä 'ja niin edelleen' ja viittaa siihen, että edellä esitetty luettelo tai keskeisen rukouksen ajatus jatkuu (ks. myös Lehtonen 2019: 259–260).

- (5) Rukolkaam. Kaikkivaltias Jumala, sinä joka tiedät, että me niin monessa ja suuressa tuskassa, inhimisen heikkouden tähden ei taida seisovaiset olla, anna meidän mielen ja ruumiin terveys, että myös kaikkia niitä kuin meitä syntien edestä vaivaavat, voisimme sinun pyhän aavus kautta miehuulisesta ylitsevoittaa. Jeesus Kristusen *etc.* (AM 1549: 86)

Etc.-lyhenne rukouksen lopussa on tarkoitettu huomautukseksi papille; kysy-

9. 'Messun alku- eli toimitussanat voidaan ottaa suomalaisen rukouskirjan psalmeista tai kirkkoisien rukouksista. Näin jotta aina samojen tekstien lukeminen ei aiheuttaisi kyllästymistä. Vaihtelu nimittäin virkistää. Samoin kollehtarukoukset voidaan ottaa näistä ajankohdan, juhlapäivien tai muiden tarpeellisten seikkojen mukaan. Sen sijaan epistolat ja evankeliumitekstit on kulloinkin luettava suomalaisesta Uudesta testamentista. Joitakin Vanhan testamentin profetioita käsitellään ja selitetään tässä. Ensin puhutaan vuoden 4 paastojaksosta.'

mys on jälleen kahden kirkonmiehen keskinäisestä viestinnästä. Tämä lyhyt ohje antaa papille tietynlaista vapautta jatkaa itse omin sanoin, mutta toisaalta *etc.*-lyhenteeseen sisältyy rajoitus, joka ohjaa pysymään saman aiheen piirissä. On myös todennäköistä, että kirjoittajan keskeinen ajatus on ollut, että pappi noudattaa traditiota ja lopettaa rukouksen rituaalisesti, siihen liittyviä tiettyjä eleitä käyttämällä, Isään, Poikaan ja Pyhään Henkeen viittaamalla ja aamenen lausumalla. Lyhenne on Agricolan tekstissä aina jonkin keskeisen ajatuksen loppusanana. Elementillä on teeman päättävä funktio, mutta papille rakenteellinen elementti osoittaa käytännössä teeman jatkoa. Tämä konventio edustaa laajalle levinnyttä kirjallista käytäntöä, eikä kyse ole ainoastaan kristinuskoon kuuluvasta tavasta (ks. esim. Uusitalo 2019: 68).

Neljäntenä esittelen rakennetta jäsentävän funktion. Esimerkissä 6 koodinvaihto on johdatus saarnaan ja liittyy semanttisella tasolla läheisesti liturgiseen teemaan. Alla olevassa esimerkissä siirrytään tekstin rakenteessa tasolta toiselle; kieli vaihtuu, kun siirrytään johdatuksesta leipätekstiin.

- (6) *In vigilia natalis Christi. Esaias lxii.*¹⁰ En minä vaikene Siionin tähden, ja Jerusalemin tähden en minä tahdo salata, siihenasti että hänen vanhurskaudens yleskäypi niinkuin paiste. (AM 1549: 55)

Johdatus ja teema ovat tekstin rakenteen kannalta tärkeitä, ja niiden tärkeyttä korostetaan latinankielisellä asulla. Kirjoittaja on todennäköisesti tarkoittanut nämä osiot seurakunnan jäsenille ääneen luettavaksi, sillä ne on merkitty tekstiin isolla kirjainkoodilla (vrt. pienellä kir-

10. 'Kristuksen syntymän aaton vigiliassa. Jesajan kirjan 62. luvusta.'

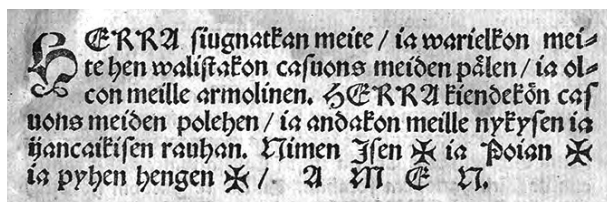
jasinkoodilla painetut papeille annetut ohjeet).

Viidentenä Agricolan *Messu*-tekstin sisältämien koodinvaihtojaksojen funktiona tarkastelen erikoiskielen ilmauksia. Niidenkin käyttö kertoo kirjoittajan asiantuntijaidentiteetistä. Havainnollistan tätä funktiota *amen*-esimerkkien avulla. Esimerkissä 7 *amen* esiintyy latinankielisen virkkeen jälkeen; esimerkissä 8 *amen*-sanana edellä on suomenkielinen virke.

- (7) Misereatur tui omnipotens Deus et remissis omnibus peccatis, perducatur te ad vitam eternam. *Amen*. Nyt noutaa alku eli introitus Herran ehtoollisen taikka messus. (AM 1549: 39)
- (8) Meidän Herran Jeesuksen Kristuksen ruumis kätkeköön sinun ruumiis ja sielus ijankaikkiseen elämähän. *Amen*. (AM 1549: 48)

Aamen on peräisin heprean kielen sanasta *āmēn* (אָמֵן), jonka alkuperäinen merkitys on ollut 'todella, totisesti' (LD s.v. *amen*; Häkkinen 2004 s.v. *amen*). Myöhemmin kristinuskon levitessä ilmaus on ollut käytössä kreikassa (ἀμήν), latinassa (*amen*), englannissa (*amen*) ja monissa muissa kielissä. Sanaa on kristinuskossa, juutalaisuudessa ja islamissa käytetty erityisesti rukouksissa. Lausutulla tai laulettulla *aamenella* seurakunta yhtyy rukouksiin esimerkiksi messussa, rukoushetkissä ja kirkollisissa toimituksissa. Aineistossanikin käyttökonteksti viittaa siihen, että *amen* on sekä rukouksen vahvistava päätössana että ylistyssana. Esimerkissä 7 *amenella* on selvästi myös edellä esittelemäni konventiona toimimisen funktio, sillä *aamenen* lausuminen on itsessään kirkkokieleen kuuluva vakiintunut tapa.

Historiallisen koodinvaihdon tutkimuksessa voidaan tarkastella osana kielten (koodien) vaihtelua myös symbolien

Kuva 3.
(AIII 1549; AM 1549: 50)

käyttöä (ks. esim. Nummila 2014: 56, jossa hän käsittelee *g*-, *m*- ja *b*-merkkejä). Kuva 3 havainnollistaa tapausta, jossa *Messussa* on osoitettu symboleilla koodinvaihto. Kuvassa kolme ristosymbolia esiintyy saman lauseen sisällä. Tarkastelen näitä maltanristisymboleja intrasententiaalisena koodinvaihtona ja vuorovaikutuksena. Lause viittaa Isään, Poikaan ja Pyhään Henkeen eli pyhään kolminaisuuteen. Esimerkkiin sisältyy Herran siunaus (4. Moos. 6:24–26) ja Jeesuksen antamasta lähetyskäskystä peräisin olevat sanat: ”Isän ja Pojan ja Pyhän Hengen nimeen” (Matt. 28:19). Jumalanpalveluksen alku- ja päätössiunauksissa liturgi tekee kädellään ristinmerkin¹¹ lausussaan Isän ja Pojan ja Pyhän Hengen nimeen (esim. Lempiäinen 2006: 210–211). Ristosymboleilla ohjeistetaan, missä kohdissa tekstiä ääneen lukiessaan liturgin tulee tehdä kädellään ristinmerkin eri vaiheet.

Ristinmerkin symboli on sidoksissa kristillisen kirkon kaavaan ja on luonteeltaan sekä erikoiskielen ilmaus että konventio. Symboli onkin vakiintunut niihin konteksteihin, joissa ristinmerkki esiintyy. Samankaltaisia symboleja löytyy sekä ruotsalaisista että muista suomalaisista 1500-luvun messukirjoista. Tätä tapausta onkin mahdollista pitää solidaarisuu-

11. Suvi Rajamäki (2015: 26) on osoittanut 1500-luvulta peräisin olevaa messukäsikirjoitusta käsittelevässä tutkimuksessaan, että tavallista mustetta kalliimpaa punaista väriä on käytetty sellaisissa kohdissa, joita ei ollut tarkoitettu ääneen lausuttaviksi; näitä kohtia ovat introitusohje, otsikot, ohjeet papeille sekä ristinmerkit.

den osoituksena, eli voidaan tulkita kysymyksessä olevan pappien keskinäinen sisäpiirin kieli. Sanallista ilmaisua pappien välillä ei tarvita, vaan lauseen sisälle on lisätty ristinmerkin symboleja, joiden merkitys on teologista asiantuntemusta omaavalle papille selvä. Sivistyneistö ja oppineet ovatkin tunnetusti käyttäneet latinaa tai muita kansalle vieraita kieliä, keskinäistä yhteenkuuluvuutta osoittavana mutta samalla kansasta erottavana keinona (esim. Nummila 2014: 59).

Lopuksi

Olen tarkastellut kirjoituksessani Mikael Agricolan *Messu*-teoksessa esiintyvää koodinvaihtoa historiallisen kielen tutkimuksen näkökulmasta, kulttuurista taustatietoa kontekstuaalisessa tulkinassa hyödyntäen. Koodinvaihtona on tarkastelemassani tekstissä käytetty pääasiassa latinaa mutta myös ristinmerkin symbolia. Olen esitellyt viisi funktiota, joihin tutkimassani teoksessa tapahtuvan koodinvaihdon voidaan katsoa perustuvan. Koodinvaihdon voidaan todeta olevan eritasoisia funktioita; näiden tasojen ja taustalla vaikuttavien motivaatioiden tulkinta on kuitenkin monimutkaista. Mikään funktio ei välttämättä ole tärkeämpi tai keskeisempi kuin toinen.

Analyysini perusteella voin todeta, että *Messussa* esiintyvää koodinvaihtoa yhdistää konventionaalisuus. Koodinvaihto on tekstilajisidonnaista, ja Agricola on noudattanut teoksessaan traditionaalista messukaavaa. Kieli vaihtuu kohdissa, jotka perustu-

vat yleisiin vakiintuneisiin traditioihin. Latinaa käytetään lisäksi neljässä muussa spesifimmässä funktiossa: arvokkaaseen lähteeseen viittaamassa, solidaarisuutta ilmaisevassa, rakennetta jäsentävässä tehtävässä ja erikoiskielen ilmauksissa. Agricolan *Messusa* koodinvaihto on siis sekä tilanteista (esim. 2) että metaforista (esim. 8). Tutkimus osoittaa myös, että latinaa on käytetty ammattikielenä eli pappien työkielenä, kun taas suomen kielen kohderyhmä on latinaa taitamaton kansa.

Kaikille tekstin koodinvaihtotapauksille on esitettävissä ainakin yksi kielen vaihtumiseen vaikuttanut syy. Koodinvaihto voi toimia tekstin osien erottajana, kohderyhmän osoittajana, eri ryhmien yhdistäjänä, vihjeenä, joka kertoo papille, kuinka hänen tulee tiettyssä kohdassa toimia, ja merkinä, joka varmistaa, että saarnan pidon yhteydessä tärkeä kohta on valmiiksi käsillä kielellä, jolla pappi saarnaa. Tulokset osoittavat, että koodinvaihto varhaisessa suomenkielisessä liturgisessa tekstissä perustuu kirjoittajan tietoiseen valintaan ja sille löytyy aina jokin kirjalliseen traditioon perustuva selitys.

Tutkimukseni tarjoaa katsauksen vanhan kirjasuomen aikaisten saarnatekstien funktioihin. Se on paljastanut, millaisia motivaatioita koodinvaihdon taustalla on, ja osoittanut, kuinka varhainen suomenkielinen kirjallisuus on rakentunut yhteiseurooppalaiselle kirkolliselle, kulttuuriselle ja kirjalliselle perustalle. Tutkimukseni perusteella ei voida tehdä yleisiä päätelmiä koodinvaihdosta vanhassa kirjasuomessa, mutta se tarjoaa tietoa varhaisissa liturgisissa teksteissä esiintyvistä vaihtelusta. Esiin ei nouse suuria eroja aiempaan muihin kieliin koskevaan historialliseen koodinvaihdon tutkimukseen nähden, vaan tulokseni ennen kaikkea vahvistavat aiempia käsityksiä vanhoissa teksteissä tavattavasta vaihtelusta. Koska suomen osalta historiallista koodinvaihdon tutkimusta on tehty vasta hyvin vähän, toimii työni pohjana tule-

valle tutkimukselle. Kaikkiaan konventionaalinen kielten vaihtelu vanhan kirjasuomen kauden teksteissä on hyvin konkreettinen esimerkki kielten kohtaamisesta keskiajan ja uuden ajan taitteessa.

KARIN PETERSON
karin.peterson@utu.fi

Kirjoittaja on Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen tohtorikoulutettava.

Aineslähteet

- AIII 1549 = *Mikael Agricolan teokset III*. Näköispainos. Porvoo: WSOY 1987.
AM 1549 = *Mikael Agricola 1549: Messu*. Kaisa Häkkinen (toim.). Turku: Turun yliopisto 2013.

Kirjallisuuslähteet

- ADAMS, J. N. 2003: *Bilingualism and the Latin language*. Cambridge: Cambridge University Press.
GUMPERZ, JOHN 1982: *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
HEININEN, SIMO 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Helsinki: Edita.
HILL, GEORGE FRANCIS 1915: *The development of Arabic numerals in Europe*. Oxford: Clarendon Press.
HÄKKINEN, KAISA 2004: 2004: *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. Juva: WSOY.
— 2013: Johdatus Mikael Agricolan messuun. – Kaisa Häkkinen (toim.), *Mikael Agricolan Messu* s. 9–34. Vanhan suomen arkisto 7. Turku: Turun yliopisto.
KNUUTILA, JYRKI 1997: Messukirjat ja kirkolliset käsikirjat. – Tuija Laine (toim.), *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja* s. 102–122. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
KOVÁCS, MAGDOLNA 2009: Koodinvaihto ja kielioppi. – Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen & Päivi Pahta (toim.), *Kielet kohtaavat* s. 24–49. Tietolipas 227. Helsinki:

- Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAINEN, TUIJA 2017: *Aapisen ja katekismuksen tavaamisesta itsenäiseen lukemiseen. Rahvaan lukukulttuurin kehitys varhaismodernina aikana*. Historiallisia tutkimuksia 275. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2018: *Kirjahistorian perusteet ja tutkimus*. Helsinki: Kansalliskirjasto ja Suomen kirjahistoriallinen seura ry.
- LD = *A Latin dictionary* 1962. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary / revised, enlarged and in great part rewritten by Charlton T. Lewis and Charles Short. Oxford: Clarendon Press.
- LEHTONEN, MARIA 2019: Havaintoja lyhentämiskäytänteistä eräissä 1500-luvun suomalaisissa käsi- ja kirjotusteksteissä. – *Virittäjä* 123 s. 249–266.
- LEIWO, MARTTI 2009: Kielikontaktit antiikissa. – Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen & Päivi Pahta (toim.), *Kielet kohtaavat* s. 265–287. Tietolipas 227. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEMPIÄINEN, PENTTI 2006: *Kuvien kieli. Vertauskuvat uskossa ja elämässä*. Helsinki: WSOY.
- LUTHER, MARTIN 1526: *Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdiensts*. <http://pitts.emory.edu/dia/1526LuthRBook/DM1.cfm> (12.3.2017).
- Missale Aboense* 1488. <http://www.doria.fi/handle/10024/67149> (25.5.2017).
- MYERS-SCOTTON, CAROL 1993: *Duelling languages. Grammatical structure in codeswitching*. Oxford: Clarendon Press.
- 2001: The matrix language frame model. Developments and responses. – Rodolfo Jacobson (toim.), *Code-switching worldwide II* s. 23–58. Berlin: Mouton de Gruyter.
- MÄKILÄHDE, ALEKSI 2012: ”*Immo ego vult habere aliquid res, dic latine with you*”. Koodinvaihtoa varhaismodernissa englantilaisessa koulunäytelmässä. Sivuaineen tutkielma. Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitos. <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/76725/m%20C3%A4kil%20C3%A4hde2012.pdf?sequence=1> (12.2.2016).
- NUMMILA, KIRSI-MARIA 2011: *Tekijän-nimet Mikael Agricolan teosten kielessä. Henkilötarkoitteisten johdosten merkitykset, funktiot ja rakenteet*. Turun yliopiston julkaisuja, Annales Universitatis Turkuensis C 328. Turku: Turun yliopisto. <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/73881/AnnalesC328Nummila.pdf?sequence=1> (2.6.2017).
- 2014: Koodinvaihto Mikael Agricolan Rukouskirjan kalenteriosassa. – *Sananjalka* 56 s. 50–66.
- PAHTA, PÄIVI 2009: Tuhat vuotta koodinvaihtoa englantilaisissa teksteissä. – Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen & Päivi Pahta (toim.), *Kielet kohtaavat* s. 288–308. Tietolipas 227. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAHTA, PÄIVI – NURMI, ARJA 2006: Code-switching in the Helsinki Corpus. A thousand years of multilingual practices. – Nikolaus Ritt, Herbert Schendl, Christiane Dalton-Puffer & Dieter Kastovsky (toim.), *Medieval English and its heritage. Structure, meaning and mechanisms of change* s. 203–220. Frankfurt: Peter Lang.
- PERÄLÄ, ANNA 2007: *Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1123. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PETERSON, KARIN 2017: *Historiallinen koodinvaihto Mikael Agricolan Messuteoksessa*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.
- PETRI, OLAUS 1541: *Messan på swensko*. Stockholm.
- 1548: *Messan på swensko, förbettrat*. Stockholm.
- RAJAMÄKI, SUVI 2015: *Uppsalan käsi- ja kirjotusteksteihin*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitos.
- SCHENDL, HERBERT 2000: Linguistic aspects of code-switching in medieval

- English texts. – D. A. Trotter (toim.), *Multilingualism in later medieval Britain* s. 77–92. Cambridge: D. S. Brewer.
- 2002: Mixed-language texts as data and evidence in English historical linguistics. – Donka Minkova & Robert P. Stockwell (toim.), *Studies in the history of the English language. A millennial perspective* s. 51–78. TiEL 39. Berlin: Mouton de Gruyter.
- SCHENDL, HERBERT – WRIGHT, LAURA 2011: Code-switching in Early English. Historical background and methodological and theoretical issues. – Herbert Schendl & Laura Wright (toim.), *Code-switching in Early English* s. 15–46. TiEL 76. Berlin: Mouton de Gruyter.
- SEBBA, MARK 2012: Researching and theorising multilingual texts. – Mark Sebba, Shahrzad Mahootian & Carla Jonsson (toim.), *Language mixing and code-switching in writing* s. 1–26. New York: Routledge.
- SKH I = *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivu (toim.). Helsinki: Tammi 2002.
- UUSITALO, HARRI 2019: *Tausta, tekijä ja kieli. Filologinen tutkimus Aitolahden koodeksin lainsuomennoksesta*. Turun yliopiston julkaisu, Scripta Lingua Fenica Edita C 471. Turku: Grano Oy.
- WENZEL, SIEGFRIED 1994: *Macaronic sermons. Bilingualism and preaching in late-medieval England*. Michigan: The University of Michigan Press.
- WRIGHT, LAURA 1992: Macaronic writing in a London archive, 1380–1480. – Matti Rissanen, Ossi Ihalainen, Terttu Nevalainen & Irma Taavitsainen (toim.), *History on Englishes. New methods and interpretations in historical linguistics* s. 762–770. TiEL 10. Berlin: Mouton de Gruyter.
- 2000: Bills, accounts, inventories. Everyday trilingual activities in the business world of later medieval England. – D. A. Trotter (toim.), *Multilingualism in later medieval Britain* s. 149–156. Cambridge: D. S. Brewer.
- 2011: On variation in medieval mixed language business writing. – Herbert Schendl & Laura Wright (toim.), *Code-switching in Early English* s. 191–218. TiEL 76. Berlin: Mouton de Gruyter.

Havaintoja lyhentämiskäytännöistä eräissä 1500-luvun suomalaisissa käsikirjoitusteksteissä

Kuten tunnettua vanhimmassa kirjoitustavussa suomen kielessä esiintyy runsaasti erityyppisiä vaikutteita vieraista kielistä. Yksi vähän tutkittu mutta merkittävä vierasvaikutte on kirjoitustapaan omaksutut lukuisat lyhentämiskäytännöt ja etenkin latinasta lainatut lyhenteet (esim. *etc.*). Tässä kirjoituksessa selvitän eräiden vanhinta dokumentoitua suomea edustavien 1500-luvun käsikirjoitusten pohjalta, millaisia suomen kielen varhaiset lyhentämiskäytännöt ja lyhenteet olivat.

Lisäksi avaan lyhenteitä nykymerkein ja kontekstualisoin lyhentämiskäytännöt suhteessa latinan ja osin myös ruotsin vastaavan aikaisiin käytänteisiin. Aineistonani on joukko vanhimpia suomenkielisiä käsikirjoituksia: Kangasalan missalen suomenkielinen messu (KMM), Westthin koodeksi, Uppsalan käsikirja (UKK) ja Uppsalan evankeliumikirjan katkelma (UEK). Nämä käsikirjoitukset sisältävät liturgisia ja hengellisiä tekstejä, ja niitä pidetään niin sanotusti esiagricolalai-